

Harmaa talous on syvällä venäläisessä yhteiskunnassa

Riitta Kosonen ja Jouko Rautava

Venäjän taloudesta on mahdotonta luoda kokonaisvaltaista käsitystä ottamatta huomioon harmaaksi taloudeksi kutsuttua toimintaa. Harmaan talouden määrittely ja mittaaminen on kuitenkin hankalaa, mitä kuvaa jo siihen liitettyjen nimitysten kirjo. Harmaa talous, epävirallinen talous, tilastoimaton talous, varjotalous, mustat markkinat ja kuutamourakointi kuvaavat kaikki osaltaan samaa ilmiötä. Ne sisältävät sekä selvästi laitonta ja rikollista, huumeiden ja aseiden salakuljetuksen tyyppistä toimintaa että laillisen toiminnan kätkemistä viranomaisilta. Harmaa talous on laaja ilmiö. Se on monin tavoin kytköksissä yrityksiin, valtion hallintoon ja siviiliyhteiskuntaan, joten on tärkeää yrittää ymmärtää sen luonnetta. Vaikka tarkan kuvan piirtäminen harmaasta taloudesta onkin ylivoimaista, selvittämällä sen taustaa, syntymekanismeja ja keskeisiä toimintaperiaatteita siitä voidaan olemassa olevan kokemuseräisen tiedon ja tutkimuksen pohjalta muodostaa uskottava kokonaiskuva.

Tässä artikkelissa hahmotetaan Venäjän harmaata taloutta kansantalouden näkökulmasta ja nostetaan konkreettisesti esille harmaan talouden eri ilmenemismuotoja käyttämällä Viipurista kerättyä tutkimustietoa ja esimerkkejä (ks. Kosonen 2000). Artikkelissa osoitetaan ensin venäläisen yhteiskunnan olleen historiallisista syistä johtuen henkisesti altis siirtämään toimintaa harmaan talouden puolelle vastauksena siirtymätalouden ongelmiin. Seuraavaksi arvioidaan harmaan talouden kasvua sosialismin romahtamisen jälkeen ja käydään läpi sen nykyisiä syntymekanismeja ja ilmenemismuotoja. Lopuksi hahmotellaan harmaan talouden vaikutuksia sekä kansantalouden ja yhteiskunnan että yritystason näkökulmista ja arvioidaan

tilannetta Putinin toimintakaudella.

Harmaan talouden juuret

Harmaan talouden juuret ovat syvällä neuvostojärjestelmässä, jossa kotitaloudet ja yritykset koettivat parhaansa mukaan paikata virallisen suunnittelu- ja säännöstelyjärjestelmän puutteita. Ongelmia ratkottiin turvautumalla erilaisiin järjestelmään kuulumattomiin, mutta laajalle levinneisiin ja monilta osin virallisen järjestelmänkin hyväksymiin toimintatapoihin ja käyttäytymismalleihin. Sosialismin aikana laajasti toiminut tavaroiden ja palvelujen hankinnan ja vaihdannan niin kutsuttu *blat*-järjestelmä perustui henkilöverkostoihin, joiden jäsenet avustivat toisiaan työpaikkansa ja asemansa mahdollistamin keinoin (Ledeneva 1998). Neuvostoliitossa kotitalouksien ja yritysten epävirallinen verkostotalous oli siis voimissaan jo kauan ennen kuin verkostotaloudesta tuli meillä muoti-ilmiö. Viipurissa tuttujen kautta hankittiin esimerkiksi elintarvikkeita ja kulutustavaroita joko suoraan valtion asettamin hinnoin tai pientä toimituspalkkiota vastaan. Palveluverkostojen rinnalle kehittyi myös kokonaisia epävirallisia ammattikuntia, kuten mustan pörssin kauppiaat ja puuttuvien tuotantopäntösten välittäjät, niin kutsutut *tolkašit*.

Tuotannon suunnittelujärjestelmä oli paljon puutteellisempi kuin julkisesti annettiin ymmärtää. Tuotantosuunnitelmissa yrityksille delegoidut tehtävät ja tehtävien suorittamiseen allokoitut tuotantopanokset eivät yleensä vastanneet toisiaan, vaan yritykset elivät jatkuvassa puutteessa. Esimerkiksi Viipurin makeistehdas sai tuotantosuunnitelmien kautta vain kolmanneksen tarvitsemistaan raaka-aineista. Niukkuutta pyrittiin yleisesti kiertämään solmimalla suoria suhteita toisiin yrityksiin ohi virallisen suunnitte-

lujärjestelmän tai kehittämällä henkilökohtainen neuvotteluyhteys suunnittelujärjestelmän päättäjiin. Samainen Viipurin makeistehdas hankki loput tarvitsemastaan sokerista *tolkatš*-välittäjien kautta Baltian maista, ja paikallinen panimo neuvotteli paikallishallinnolta luvan kytkeä panimo naapuritehtaan lämmönjakelujärjestelmään. Yritykset avustivat toisiaan jonkin verran myös ilman välikäsiä. Esimerkiksi Viipurin telakka ja elektroniikkatehdas tekivät toisilleen pieniä muotoisia palveluksia ja tavaratoimituksia ohi tuotantosuunnitelmien. Myös työpaikan resurssien käyttö yksityistarkoituksiin sallittiin, sillä sitä ei koettu varastamisena. Yrityksethän kustansivat työntekijöilleen muutenkin lähes kaiken sosiaalisen infrastruktuurin asunnoista ja päiväkodeista alkaen. Esimerkiksi Viipurissa elintarviketuotantolaitosten työntekijät vaihtoivat keskenään tehtaiden tuotteita omiin käyttötarkoituksiinsa.

Yritykset myös ilmiselvästi myivät tuotteitaan ohi suunnittelujärjestelmän (Rautava ja Sutela 2000, 34). Tämä harmaan talouden puolelle kallistuva toiminta on yksi syy Neuvostoliiton aikaisten tuotantotilastojen epäluotettavuudelle, koska jälkikäteen on mahdollista arvioida ilmoittivatko yritykset tuotantonsa liian suureksi täyttääkseen suunnittelutavoitteet, vai jätettiinkö osa tuotantoa ilmoittamatta ja myytiin omaan laskuun. Vallitseva käsitys on, että Neuvostoliiton viralliset tilastot liioittelivat todellisia tuotantomääriä. Eräiden arvioiden mukaan viralliset BKT-luvut olivat viisi prosenttia todellista tuotantoa suuremmat (Åslund 2002, 122).

Kotitalouksien puutarhapalstat olivat jo neuvostokaudella olennainen osa elintarvikehuoltoa ja toimeentulolisää. Neuvostoliitossa laskettiin 1980-luvulla olleen noin 36 miljoonaa yksityispalstaa eli yksi kahdeksaa asukasta kohden. Näillä palstoilla tuotettiin maataloustuotannosta noin neljännes ja karjataloustuotannosta jopa 30 prosenttia. Vaikka yksityistuotanto maataloudessa oli periaatteessa sallittua, sitä kohdeltiin virallisen talouden ulkopuolisena toimintana, mikä esti toiminnan kehittymistä. Puutteita palslaviljelijät kompensoivat käyttämällä hyväkseen yhteiskunnan omistamien tilojen (sovhoosit ja kolhoosit) tuotantopanoksia (Korhonen 1990, 88).

Sosialismin aikaisella epävirallisella sektorilla oli selkeästi kahdet kasvot. Vaikka se yhtäältä väärästi

taloussuunnittelijoiden käytössä olleita pohjatietoja ja siten osaltaan edisti sosialismin romahdusta, epävirallinen talous toisaalta piti pystyssä sosialismia paikkaamalla sen puutteita. Koska paikallistalouksien ja yksittäisten toimijoiden näkökulmasta epäviralliset toiminnot olivat välttämättömiä, on helppo ymmärtää, että valmius niiden jatkamiseen taloussuunnitelmien melskeessä oli ilmeinen.

Harmaa talous on kasvanut

Suunnittelujärjestelmän kaatumisen jälkeen yritysten ei enää kannattanut liioitella tuotantomääriä, vaan verotuksen, viranomaismielivallan ja järjestäytyneen rikollisuuden välttämiseksi oli pikemminkin järkevää olla ilmoittamatta tekemisistään. Yritystoiminnan vapautumisen myötä syntyi myös tavattomasti uusia yrityksiä. Yritysten vedenpitävä rekisteröinti on ollut ylivoimaista tilastoviranomaisille, joiden on täytynyt muuttaa neuvostoaikainen tilastotoimi perinpohjin. Yhtäältä Venäjän yritysrekisterit sisältävät joukon toimimattomia ja osoitteettomia yrityksiä, toisaalta rekistereistä puuttuu joukko aktiivisia talouden toimijoita (Michailova ja Liuhto 1999). Vaikka Venäjän tilastojärjestelmä on uudistunut perusteellisesti, se ei ainakaan vielä 1998 ollut Maailmanpankin arvion mukaan tyydyttävällä tasolla, toisin kuin esimerkiksi Puolassa, Virossa tai Kazakstanissa (Belkindas, Dinc ja Ivanova 1999).

Vaikka harmaan talouden merkitys Venäjällä näyttäisi selvästi kasvaneen, sen koon arvioiminen on hankalaa. Harmaan talouden koon arvioimiseksi käytetyt menetelmät voidaan jakaa esimerkiksi (i) suoriin (mikrotaso) ja (ii) epäsuoriin (makrotaso) menetelmiin (ks. jaotteluista Schneider ja Enste 2000 sekä Bloem ja Shrestha 2000). Suorat menetelmät perustuvat mikrotason vapaaehtoisin kyselyihin (yrityskyselyt, kotitalouskyselyt) tai esimerkiksi verotarkastuksen yhteydessä saatuaan tietoon harmaan talouden osuudesta ja rakenteesta. Epäsuorissa menetelmissä (indikaattorilähestymistapa) pyritään harmaan talouden kokoa kokonaistaloudessa arvioimaan käyttämällä erilaisia indikaattoreita, joiden toivotaan kuvaavan tilastoidun ja todellisen kokonaistuotannon erona ilmenevää harmaan talouden sektoria. Tällaisia indikaattoreita ovat kulutus- ja tulotilastojen erot,

muutokset työllisyydessä, maksutapahtumien ja nimellisen BKT:n vertailut, käteisen rahan kysyntä sekä fyysisten tuotantopanosten (erityisesti sähkön) kysyntä. Yksittäisten indikaattoreiden sijaan myös makromalleja on käytetty harmaan talouden kehityksen analysointiin, jolloin analyysissä voidaan monipuolisemmin huomioida eri tekijöiden välisiä kytkentöjä. Kaikkiin menetelmiin liittyy kuitenkin suuria ongelmia, joten tuloksia ja maakohtaisia vertailuja voidaan pitää vain suuntaa antavina.

Oheisessa taulukossa (taulukko 1) on esitetty arvio harmaan talouden osuudesta suhteessa kokonaistuotantoon (BKT) siirtymätalousmaissa. Arviot perustuvat sähkön kulutuksen ja mitatun kokonaistuotannon kehityksen analysointiin. Tämäkin arviointitapa on ongelmallinen, sillä erityisesti suurten murrosten yhteydessä kokonaistuotannon ja sähkön kulutuksen välinen yhteys voi hetkellisesti murtua. Lisäksi Venäjällä erityistekijät (sähkön halpuus, kodinelektronikan voimakas lisääntyminen) voivat vääristää sähkön kulutuksen ja kokonaistuotannon välistä suhdetta ja johtaa todellisen tuotannon yliarviointiin (kriittinen kommentti sähkön käyttämisestä Venäjän BKT:n arvioimiseksi ks. Broeck ja Koen 2000).

Taulukosta nähdään, että harmaan talouden osuus bruttokansantuotteesta on sosialistisen järjestelmän kaatumisen jälkeen lisääntynyt lähestulkoon kaikissa siirtymätalousmaissa, mutta Neuvostoliittoon kuuluneissa maissa kasvu on ollut nopeampaa kuin itäisessä Keski-Euroopassa tai Baltian maissa. Vertailun vuoksi todettakoon, että kehittyneissä teollisuusmaissa (OECD) harmaan talouden osuudeksi vuonna 1990 on vastaavalla menetelmällä laskien saatu keskimää-

rin 15 prosenttia.

Venäjällä harmaan talouden arvioidaan neuvostokauden lopulla olleen 15 prosenttia bruttokansantuotteesta, mutta Neuvostoliiton romahtamisen jälkeen osuus kasvoi nopeasti niin, että viime vuosikymmenen puolivälissä jo noin 40 prosenttia kokonaistuotannosta arvioidaan tuotetun harmaalla sektorilla. Venäjän tilastovirasto Goskomstatin oma arvio harmaan talouden osuudesta suhteessa bruttokansantuotteeseen on vaihdellut 20-25 prosentin välillä. Tämä arvio on tietävästi sisällytetty viralliseen bruttokansantuotelukuun. Goskomstatin mukaan vuonna 1998 harmaan talouden osuus oli suurin kaupan ja ravitsemustoimen alalla (45 %) ja maataloudessa (21 %). Teollisuudessa (10 %), kuljetussektorilla (8 %) ja rakentamisessa (4 %) harmaan sektorin osuus jäi alle koko talouden keskiarvon (Reuters 20.4.2000).

Harmaan talouden syyt

Suuret maakohtaiset erot herättävät luonnollisesti kysymyksen, miksi harmaan talouden kehitys eri maissa on ollut niin erilaista, vaikka lähtötilanteessa 1990-luvun alussa harmaan talouden osuus oli keskimäärin 15-18 prosenttia bruttokansantuotteesta kaikissa maaryhmissä. Tutkimuksissa on löydetty useita mahdollisia selittäviä tekijöitä, joiden suhteellinen rooli luonnollisesti vaihtelee maittain.

Taulukko 1. Harmaan talouden osuus keskimäärin siirtymätalousmaissa, % BKT:sta

	Keskiarvo 1989-90	Keskiarvo 1990-93	Keskiarvo 1993-94
IVY	17	26	39
Venäjä	15	27	41
Baltia	15	25	26
Keski-Eurooppa	18	21	21

Lähde: Schneider ja Enste 2000

Vaihtokauppa antoi tekehengitystä

Venäjän talouden uudistumisen yksi erityispiirre on ollut vilkas yritysten välinen vaihtokauppa (barter). Vaihtokauppajärjestelyt kallistuvat usein epävirallisen talouden puolelle, sillä niistä koituva tulo on virallisen maksuliikenteen puuttuessa suhteellisen helpo pimentää verottajalta. Vaihtokaupan juuret ovat sosialismissa. Talousuudistusten alkuvuosina sosialismin aikaiset epäviralliset suhteet osoittautuivat taas tarpeellisiksi ja saivat uusissa olosuhteissa hieman muunneltuja muotoja. Suunnitelmataloutta paikanneet yritysten väliset vaihtokauppana tehdyt tavaroitoimitukset palasivat käyttöön, kun maksurästit levisivät läpi talouden valtion etunenässä laiminlyödessä omat maksuvelvollisuutensa. Likviditeettiongelmista kärsineet yritykset löysivät pian toistensa valikoimista maksuksi sopivia tuotteita. Viipurin makeistehdas ja sille raaka-aineita toimittanut sovhoosi vaihtoivat päittäin sokeria rehujalosteisiin, ja makeistehdas ja mylly kehittivät yhteistyötä viljajalosteiden ja niiden pakkaustoiminnan ympäriltä. Mikäli vaihtokauppatuotteet eivät olleet hyödynnettävissä suoraan, niitä voitiin aina myydä tuotantolaitosten henkilökuntamyymälöissä. Viipuriin kehittyi myös kokonainen yhden miehen omistama, vaihtokauppaan perustunut yritysryppäs, jossa kaivosteollisuuden osia valmistanut entinen laivanrakennuksen kokeilutehdas toimitti maksuksi saamansa hiilen kolhooseille vihanneksia ja maitotuotteita vastaan, jotka kuluttajat myöhemmin realisoivat rahaksi ryppäeseen liitettyjen meijerin ja vihannestukun myymälöissä. Vaihtokauppa oli omiaan pienentämään taloudesta kertyviä verotuloja, mutta paikallistalouden tasolla se pelasti monta yritystä kaatumasta talousuudistusten alkumetreillä.

Korkeat verot ja tullit kannustavat piilottamaan toimintaa

Useimmissa tutkimuksissa tärkeänä — ellei tärkeimpänä — harmaan talouden kokoa ja kasvua selittävä nä tekijänä mainitaan vero- ja sosiaaliturvamaksutaa-kan lisääntyminen. Korkea voittovero kannustaa piilottamaan tuotantoa ja pimentämään vientituloja ulkomaisille tileille. Viipurin tyypisessä rajakaupun-

gissa julkisten maksujen kierto on synnyttänyt vilkasta piraattituotteiden myyntiä. Myös tullilainsäädännön ympärille on muodostunut harmaata toimintaa. Kuvaava esimerkki tulli- ja veromaksujen kierrosta on kaksoislaskutus — käytäntö, jossa venäläinen maahantuoja ilmoittaa Venäjän tullille vain murto-osan tuontitavaran todellisesta arvosta välttääkseen pakolliset tulli- ja veromaksut. Vaikka asiaan pyritty saamaan korjausta jo vuosien ajan muun muassa Suomen ja Venäjän tullien yhteistyöllä, kaksoislaskutus on edelleen merkittävä ongelma. Tämä osoittaa, kuinka vaikeaa harmaan talouden kitkeminen on, jos siihen liittyvät toimintatavat pääsevät vakiintumaan.

Työvoimaan kohdistuvan verotuksen lisääntyminen kannustaa työvoimaa siirtymään harmaan talouden puolelle. Yrityksiä korkea työvoimaverotus houkuttelee maksamaan myös virallisten työntekijöiden palkasta osan pimeästi, mikä on siis tuttu ilmiö Venäjälläkin.

Viranomaismielivalta ja epäselvät pelisäännöt

Vaikka veroaste sekä vero- ja sosiaaliturvajärjestelmän rakenne vaikuttavat harmaan talouden kehitykseen myös siirtymätalouksissa, nämä argumentit sopinevat paremmin kuvaamaan kehittyneiden teollisuusmaiden ongelmia. Venäjän ja muiden siirtymätalouksien kannalta kiinnostavampia ovat tutkimustulokset, joiden mukaan korkea virallinen veroaste sinällään ei selitä harmaan talouden kasvua, vaan tärkeämmiksi tekijöiksi nousevat talouden sääntelyn määrä, viranomaismielivalta ja korruptio (Johnson, Kaufmann ja Zoido-Lobaton 1999).

Venäjän liiketoimintaympäristö tiedetään erittäin hankalaksi juuri sääntelyjärjestelmän laajuuden ja epäselvyyden sekä viranomaisten eri hallintotasoilla harjoittaman mielivallan ja korruption takia. Tärkeä osa pelisääntöjen epäselvyyttä ovat lainsäädännön ja oikeusjärjestelmän puutteet, mikä jo sinällään hämärtää rajaa virallisen ja epävirallisen talouden välillä. Lainsäädännön puutteet ja ristiriitaisuudet mahdollistavat myös viranomaisten mielivaltaa lähentelevän puutumisen yritysten asioihin, mikä käytännössä tarkoittaa ylimääräisiä veroluonteisia maksuja ja/tai viranomaisten lahjontaa.

Lainsäädännön ja niiden tulkinnan aiheuttamista ongelmista löytyy lukematon määrä käytännön esimerkkejä, ja asia paljastuu myös kaikissa yritysten toimintaympäristöä koskevissa vertailuissa. Venäjällä rehellisimmin tavoitteinkin toimivan yrityksen on lähes

mahdoton selvittää tarkastuksista ilman jonkinlaisia huomautuksia. Ongelmallisinta on julkisten maksujen asettaminen voimaan takautuvasti. Viranomaisten mielivalta näkyy yhtäältä pilkuntarkkana velvoitteiden seurantaan, toisaalta taitavan lobbarin mahdollisuutena saada rästimaksut mitätöidyiksi. Jul-

kisia maksuja koskeviin "neuvotteluihin" liittyy usein sosialismin aikainen perintö yritysten sosiaalisista kontribuutioista. Viipurin yritykset osallistuvat yhä yhteiskunnallisiin tehtäviin ylläpitämällä sosiaalista infrastruktuuria, avustamalla julkisia virastoja, tekemällä hyväntekeväisyyttä sekä esimerkiksi lahjoittamalla kaupungille talven lämmityshiilet. Monia ulkomaisia investoijia harmittaa paikallisviranomaisten taipumus seurata ulkomaalaisomisteisia yrityksiä suurenuslasilla ja samalla sivuuttaa kotimaisten yritysten virheet. Toisaalta venäläisten yritysten mielestä suosikkijärjestelmä haittaa myös kotimaisten yritysten toimintaa.

Viipurin tyyppisessä rajakaupungissa tullikäytäntöjen ongelmat, kuten ennalta arvaamattomat tehotarkastukset ja uudet epämääräiset "ekologia"-maksut, johtavat rajan pinnassa aika ajoin kilometrien pituisiin rekkajonoihin. Tulliongelmien minimoimisessa korostetaan henkilökohtaisen suhteen luomista virkailijoihin. Henkilösuhteet ovat tärkeitä vähintään tiedon kulun varmistamiseksi nopeasti muuttuvassa toimintaympäristössä. Lisäksi esimerkiksi Viipurin kaupustelijoille henkilösuhteet ovat merkinneet tullihelpotuksia.

Korruptio

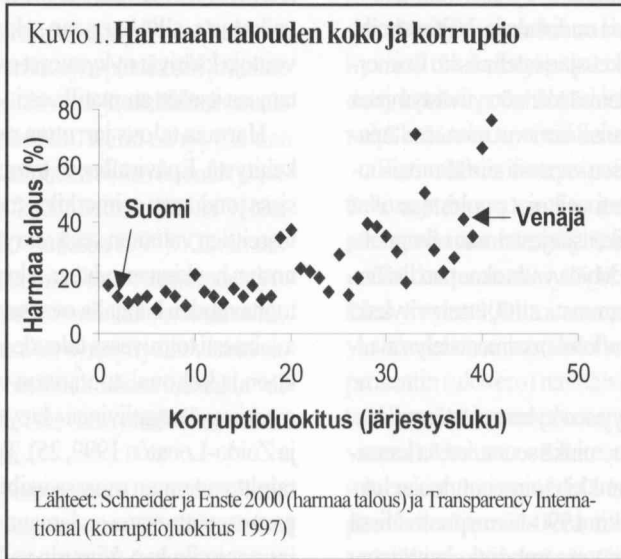
Henkilösuhteiden käytöstä ei ole pitkä matka korruptioon. Korruptio on vaikeasti hahmotettava ilmiö, sillä se on osa harmaata taloutta (viranomaisten epä-

virallista tuloa) samalla, kun se on syy yrityksille siirtyä harmaan talouden puolelle. Lisäksi korruption ja traditionaalisen (sosialismista juontavan) henkilösuhteiden suuren merkityksen välinen ero on hämärä Venäjän tyyppisessä taloudessa, jossa yritys, valtio ja sosiaalisektori olivat sosialismin aikana tiukasti toisiinsa kietoutuneita (ks. myös Hirvensalo, Ko-

sonen ja Salmi 2000; Bäckman 1997). Viipurilaisen yritysjohtajan näkökulmasta on luonnollista luottaa ihmisiin tilanteessa, jossa lakeihin ei yksinkertaisesti voi luottaa. Korruptio on seurausta järjestelmään liittyvistä ongelmista ja siksi sen onkin todettu korreloivan vahvasti harmaan talouden koon kanssa, kuten oheinen kuviokin (kuvio 1) näyttäisi osoittavan. Kuviossa on vaaka-akselilla kuvattu 41 eri mantereita edustavan ja tulotasoltaan hyvin erilaisen maan paremmuusjärjestys korruption vähäisyyden mukaan (vuoden 1997 tiedot) ja pystyakselilla on harmaan talouden osuus kyseisissä maissa (tiedot 1990-95).

Pelissäntöjen epäselvyydestä johtuen yritykset joutuvat käyttämään huomattavan määrän resursseja selviytyäkseen erilaisista ongelmista. Verotukseen, lainsäädäntöön, kirjanpitojärjestelmiin ja korruptioon liittyvien ongelmien kustannusvaikutukset Venäjällä toimiville yrityksille vastaavat summaltaan 10-25 prosentin ylimääräistä tuloveroa verrattuna keskieuropalasiin siirtymätalouksiin (PricewaterhouseCoopers 2001). On selvää, että osa yrityksistä pyrkii vähentämään näitä kustannuksia piiloutumalla viranomaisilta.

Kuvio 1. Harmaan talouden koko ja korruptio

Monet edellä kuvatut harmaan talouden syyt heijastavat Venäjän valtion heikkoutta. Valtiolla ei ole ollut kykyä määrittellä linjakasta talouspolitiikkaa, eikä heikosti palkattu virkamieskunta ole motivoitunut toimeenpanemaan tarvittavia uudistuksia. Valtion heikkous näkyy erityisesti oikeusjärjestelmässä. Esimerkiksi toimivan konkurssilainsäädännön viivästyminen on johtanut siihen, että velalliset ovat monessa tapauksessa voineet suhteellisen vapaasti siirtää omaisuuden turvaan ja arvattavasti velkojat puolestaan ovat turvautuneet virallisen oikeusjärjestelmän ulkopuoliseen velkojenperintään. Myös vaihtokaupan lisääntyminen on osin ollut seurausta siitä, ettei yrityksiä ole pakotettu sopeutumaan konkurssimenettelyn avulla.

Valtion heikkous näkyy sen kykenemättömyydessä hoitaa perustehtäviään, minkä seurauksena kansalaisten on ollut pakko hankkia toimeentuloaan harmaalta sektorilta. Varsinkin 1990-luvun puolivälissä kehittynyt massatyöttömyys vauhditti yksittäisten kansalaisten epävirallista kaupustelua, josta osa onnistuttiin myöhemmin siirtämään valvonnan piiriin. Viipurissa vilkas katukauppa organisoitiin osittain avaamalla kaupunkiin uusi tori, jota on sittemmin kahteen otteeseen jouduttu laajentamaankin. Tällainen harmaa talous muistuttaa sosialismin aikaista perhekohtaista puutetalouden ongelmien paikkausta, ja viranomaiset katsovatkin sitä yhä usein sormiansa läpi, kuten monista Viipurin kaupustelijoista ja torimaksuista vapautetuista huonotulouisista voidaan päätellä. Myös kuutamourakointi on lisääntynyt. Varsinkin monet Viipurin julkisen sektorin työntekijät hankkivat lisätuloja tekemällä päätoimensa ohella töitä "pimeästi".

Harmaan talouden vaikutukset

Yhtä vaikeaa kuin harmaata taloutta on tarkasti määrittellä ja mitata, on sen vaikutuksia vaikea täsmällisesti arvioida. Joitakin selkeitä seurauksia voidaan kuitenkin hahmottaa. Harmaa talous synnyttää helposti valtiontaloutta ja yhteiskuntaa rapauttavan noidankehän. Finanssipoliittisten ongelmien lisäksi tällä voi olla myös dramaattisempia vaikutuksia. Tulopoh-

jan heiketessä myös julkisen sektorin palveluiden tarjonta vähenee ja laatu heikkenee. Erityisesti infrastruktuurin rapautuminen ja koulutuksen tason laskeminen vaikuttavat talouden pitkän aikavälin kasvumahdollisuuksiin. Viipurilaiset tuotantolaitokset harmittelevat myös harmaan talouden moraalialta rapauttavaa vaikutusta, sillä harmaan sektorin kaupalla nopeita voittoja käärivät nykynuoret ovat haluttomia koulutamaan itseään ammatillisesti.

Harmaa talous jarruttaa myös yritystoiminnan kehitystä. Epävirallisesti toimivissa tuotantolaitoksissa joudutaan esimerkiksi tuotantopaikan ja kuljetusreitien valinnan sekä rekrytoinnin ja tuotantopainosten hankinnan suhteen tekemään ratkaisuja, jotka tuottavuuden kannalta ovat selvästi huonompia kuin avoimesti toimivassa taloudessa. Harmaan talouden koon ja kokonaistuotannon välillä onkin havaittu merkitsevä negatiivinen yhteys (Johnson, Kaufmann ja Zoido-Lobaton 1999, 25). Tuotannon kehitystä on rajoittanut muun muassa vaihtokauppa, joka rahaan perustumattomana on lamauttanut tuotantolaitosten investointikykyä. Viipurin vaihtokauppaan perustunut yritysrypäs on vaihtokaupan merkityksen vähennyttyä polkenut lähes paikoillaan. Ryppäeseen kuulunut meijeri on joutunut lopettamaan toimintansa, koska se ei kyennyt vaihtokaupan aikana tekemään tarvittavia investointeja.

Harmaan talouden myötä valtion tulot vähenevät, minkä seurauksena virallisen talouden puolella toimivat yritykset joutuvat maksamaan entistä enemmän veroja ja muita maksuja. Koska ulkomaisten yritysten on kotimaisia yrityksiä hankalampi piiloutua viranomaisilta, ne joutuvat helposti kohtuuttoman maksutaakan kantajiksi (vrt. PricewaterhouseCoopersin laskelmat edellä). Venäjä onkin saanut erittäin vähän suoria sijoituksia ulkomailta, mikä on heijastunut myös talouden heikossa kasvussa.

Harmaan talouden suuri koko vaikeuttaa myös talouskehityksen ennustamista, sillä harmaan talouden kehitystä ja vaikutusta viralliseen talouteen on vaikea ennakoita. Tämä lisää epävarmuutta, mikä on omiaan vaikeuttamaan talouspolitiikan harjoittamista ja yritysten toimintaedellytyksiä.

Talou uudistukset ja harmaa talous

Harmaan talouden ympärille on Venäjällä syntynyt itseään vahvistava noidankehä, jossa yletön ja mielivaltainen säätely, kestämatön verorasitus ja heikko oikeusjärjestelmä ajavat taloutta viranomaisten ulottumattomiin. Tämän seurauksena julkisen sektorin palvelut heikkenevät verotulojen pienessä ja kansalaisten motivaatio huolehtia vero- ja sosiaaliturvamuksista heikkenee entisestään. Ilmiö on tyypillinen maille, joissa harmaan talouden osuus on suuri ja jotka ovat siten ajautuneet "huonoon tasapainoon" (Johnson, Kaufmann ja Zoido-Lobaton 1999). Kerran saatutettua harmaan talouden suurta osuutta on myöhemmin vaikea vähentää esimerkiksi veroastetta laskeamalla, sillä ilmiönä se on synnyttään varsin sitkeä. Viipurin alueen veroviranomainen toteaaakin valtiota vastaan keinottelun olevan syvälle juurtunutta venäläistä kansallispeliä.

Reformipolitiikan perimmäinen tavoite on siirtäminen korkean nimellisen veroasteen, byrokraattisen säätelyn, heikosti toimivan oikeusjärjestelmän ja korruption luonnehtimasta huonosta tasapainosta "hyvään tasapainoon", jota puolestaan leimaavat kohtuulliseksi koettu verotus, selkeät ja läpinäkyvät pelisäännöt, toimiva oikeusjärjestelmä — ja kooltaan suhteellisen pieni harmaa talous. Edellä olevan perusteella on selvää, että epävirallisen talouden karsiminen ja siirtäminen virallisen talouden puolelle edellyttää harmaata toimintaa synnyttävien "kannustimien" poistamista, eli syvällistä järjestelmämuutosta. Nyky-Venäjällä erilaiset byrokraattiset valvontatoimet ovat osoittautuneet täysin tehottomiksi harmaata taloutta vastaan ja niiden voidaan pikemminkin katsoa lisänneen yritysten halua piiloutua viranomaisilta. Ääritapauksissa ne ovat estäneet yrityksiä sijoittamasta tuotantotoimintaa Venäjälle.

Putinin hallinnon aikana talouden noidankehä on ainakin hetkellisesti saatu katkaistua ja kehityksen suunta muutettua kohti parempaa. Tosin vielä toistaiseksi tilanteen paraneminen on suurelta osin vuoden 1998 ruplan devalvaation ja myöhemmin tapahtuneen öljyn hinnannousun ansiota, sillä niiden seurauksena Venäjän talous on kääntynyt kasvuun. Samalla yritysten maksuvalmius on parantunut ja tarve vaihtokauppajärjestelyihin on vähentynyt huomattavasti.

Kun barterin osuus teollisuuden liikevaihdosta oli ennen elokuun 1998 kriisiä noussut yli 50 prosenttiin, niin vuoden 2001 elokuussa osuus oli laskeutunut jo 13 prosenttiin (Russian Economic Barometer 3/2001). Vaihtokaupan osuuden romahtaminen on puolestaan lisännyt valtion verotuloja. Putinin kauden päättäjien ansioksi on kuitenkin luettava se, että hyvästä tulokehityksestä huolimatta menot on pidetty kurissa ja valtiontalous on saatu tasapainoon, mikä lisää talouspolitiikan uskottavuutta.

Kurinalaisen finanssipolitiikan lisäksi nykyinen hallitus ja duuma ovat vieneet talou uudistusta eteenpäin ennennäkemättömällä tarmolla. Verojärjestelmän uudistukset ovat selkiyttäneet pelisääntöjä, ja esimerkiksi vuonna 2001 toimeenpantu henkilöverotuksen yksinkertaistaminen (kaikille tulonsaajille yhteinen 13 prosentin tulovero) näyttäisi onnistuneen toivotulla tavalla; matalan veroprosentin takia yritysten ei tarvitse eikä kannata etsiä keinoja palkkatulojen verotuksen kiertämiseen. Myös työntekijät ovat valmiimpia rekisteröitymään veronmaksajiksi, minkä seurauksena tuloverokertymä näyttäisi kasvaneen edellisvuodesta, vaikka virallista verokantaa leikattiin huomattavasti.

Toimintaympäristö yksinkertaistuu ja pelisäännöt selkiytyvät lisää, kun vuoden 2002 alussa astuvat voimaan uudet yritysverotusta koskevat määräykset. Tällöin yritysten voittovero laskee 35 prosentista 24 prosenttiin ja yritysten kulujen vähennysoikeuksia lisätään. Samalla luovutaan nykyisistä moninaisista verohelpotuksista. Onnistuessaan uudistus vähentää yritysten kiinnostusta piiloutua verottajalta ja viranomaisten mahdollisuutta käydä kauppaa verohelpotuksilla (korruptio). Yritysten toimintaedellytysten parantamiseen pyritään myös syksyllä 2001 hyväksytyllä hallintolaki paketilla ("byrokraatiakoot"), joka sisältää uudet määräykset yritysten rekisteröinnistä, yritysten suojasta viranomaistarkastusten suhteen sekä elinkeinojen toimiluvista. Näin ollen esimerkiksi helmikuussa 2002 lisenssiä vaativien yritystoiminnan lajien määrä on 120, kun se aikaisemmin oli puolisen tuhatta.

Harmaan talouden kitkemistä ajatellen Putinin hallinnon viimeaikaiset uudistukset ovat oikean suuntaisia. Ne ovat luonteeltaan enemmän "porkkanoita" kuin "keppejä", joten ne kannustavat talouden toimijoita

pysyttelemään yhteiskunnan virallisella puolella ja toimivat samalla koko yhteiskuntaa rakentavasti. Harmaan talouden juuret ulottuvat kuitenkin syvälle ja laajalle koko venäläiseen yhteiskuntaan, joten nopeita ratkaisuja harmaan talouden ongelmaan ei ole

Lähteet:

- Belkindas, M. & Dinc, M. & Ivanova, O. (1999), Statistical Systems Need Overhaul in Transition Economies. - *Transition*, 10,4, 22-24.
- Bloem, A. & Shrestha, M. (2000), *Comprehensive Measures of GDP and the Unrecorded Economy*. IMF, Working paper 204.
- Broeck, M. De & Koen, V. (2000), *The Great Contractions in Russia, the Baltics and the Other Countries of the Former Soviet Union: A View from the Supply Side*. IMF, Working paper 32.
- Bäckman, J. (1997), *Liikkeenjohto Venäjän muutoksessa*. [Helsinki]: WSOY
- Johnson, S. & Kaufmann, D. & Zoido-Lobaton, P. (1999), *Corruption, Public Finances, and the Unofficial Economy*. The World Bank, Policy Research Working Paper 2169.
- Hirvensalo, I. & Kosonen, R. & Salmi, A. (2000), Social Bargaining and Foreign Owned Companies in Russia. - *Idäntutkimus Special Issue*, 7,48-61.
- Korhonen, V. ... [et al.] (1990), *Neuvostotalous muutoksessa*. Helsinki: Suomen Pankki A:75.
- olemassa. Esimerkiksi julkisen sektorin rahapula ja henkilösuhteiden suuri merkitys paikallistalouksissa vaikuttavat ajatteluun ja ohjaavat toimintaa jatkossakin.
- Kosonen, R. (2000), *The Russian Market Economy in the Making: Institutions, Networks, and Regulation of Post-socialism in Vyborg*. - *Russia: More Different than Most*. (ed.) Kangaspuro, M. Helsinki: Kikimora Publications, 233-258.
- Ledeneva, A. (1998), *Russia's Economy of Favors*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Michailova, S. & Liuhto, K. (1999), *Organisation and Management Research in Transition Economies: Towards Improved Research Methodologies*. Copenhagen Business School, Center for East European Studies, Working paper 19.
- PricewaterhouseCoopers (2001), *The Opacity Index*, www.opacityindex.com
- Rautava, J. & Sutela, P. (2000), *Venäläinen markkinatalous*. [Helsinki]: WSOY.
- Russian Economic Barometer 3, 2001. Moscow.
- Schneider, F & Enste, D. (2000), *Shadow Economies Around the World: Size, Causes, and Consequences*. IMF, Working paper 26.
- Åslund, A. (2002), *Building Capitalism*. Cambridge: Cambridge University Press.